
Reviewing the Place of Association in “*Ensan Al-Kamel*” by Aziz Nasafi and “*Mesbah Al-Hedayat and Meftah Al-Kefayat*” by Ezzoddin Kashani

Fereshteh Hajizadeh Bishi; Ph.D Student of Persian Language and Literature, University of Semnan

Ghodratollah Khayatian; Associate Professor, University of Semnan *
Seyyed Hasan Tabatabaei; Assistant Professor, University of Semnan

---

1. Introduction

The elders of Sufism emphasized the observance of specific customs in all affairs, such as religious worship and special works of Sufism, as well as social behavior and association with the people, Sufis and elders, and believed that devotees should all their activities, Privacy, and in the community, according to that custom.

The Sufi writers from the fourth century onwards, in their works, devoted a part of their debates to enumeration. "Sufism is all about rituals" (Hojawari, 1358, p. 47), and these discussions were based on the notion that Sufis had their spiritual and moral perfection as an esoteric journey.

In mystical literature, there are issues, opinions and various ways and means for the followers of the right way to reach the highest levels of mysticism, partly based on the teachings of Islam, the Quran and Sunnah, and partly over time and With the formation of various sects and groups of mysticism and Sufism, Islamic scholars have expressed them; among these issues, the important issue is *Association* in the thought of the mystics, which has different ways of speaking and comingling and the way of communion With different individuals and classes in different books of Islamic mysticism.

2. Methodology

In the present study, after mentioning the Sufi traditions in brief, the place of companion in two important works of Sufi prose, *Ensan al-Kashani* of Aziz Nasafi and *Mesbah al-Hedayet* of Ezz al-Din Mahmoud Kashani, has been examined in a comparative descriptive manner.

---

* Corresponding author. E-mail: khayatian@semnan.ac.ir.
DOI: 10.22103/jll.2019.13850.2635

This research attempts to answer the following questions: is there mentioned in these two famous works of Sofia association of the most important conditions of the mystical garrison? What is the role of association in the teachings of the mystical garrison of these two important works of Sofia prose? What is the disagreement and controversy about the concept, the conventions, and the association conditions between the two works?

3. Discussion

In the field of Islamic mysticism and Sufism, the *Adab*, which the seeker must at all times be adherent to or at the expense of the Sheikh (Kashani, 1381, p. 207), the community of good traits in the right path (Ghosheyri, 1381, P. 478), and the refinement of his appearance and inner meaning (Kashani, 1381, p. 204), and often referred to it as a stage of authority or state, it is not permissible to leave politeness; hence, In their rhythm for the exterior and interior exertion of the guard, have been prescribed special privileges that are obligatory to do so. Including: traveling customs, eating habits, dressing garbs, customs, habits of the disciples, adage of the monastery and... . The Sufis consider the observance of politeness in all matters. In their view, Sufism is all about admiration at any time, every state, and every position. (Hojviri, 2010, p. 57). The prophet, the source of these rituals, was the tradition of the Prophet (pbuh), that is, the behavior, actions and speeches of the Prophet (Kashani, 1381, p. 146) Ghosheyri believes that none other than the prophets of God has the highest literary authority. (Ghosheyri, 1361, p. 482) Sheikh Mahmud Shabestari (d. 740 AH) also observes the rules of tradition and the law as a fundamental condition in all stages of the mystical course. (Shabestari, 1978, p. 21)

"*Association*, which is "one of the pillars of Sufism" (Goharin, 1388, p. 120), is in the word "friendship, affection, intercourse, meeting, and companionship" (Dehkhoda, below the word of Sohbat), and In the term "companionship, to the mystics, in front of unity and comprehension. "Association is a righteous tradition and it is said in the traditions that believers stand with believers and people will be caught up with him." (Sajjadi, 1370, below the word of Sohbat) In the Quranic verses and hadiths, the value and importance of socializing with the people And the engagement with them is highly emphasized and friendship with the people, half of the religion, and after belief in God, the basis of reason, is expressed. (Majlesi, 1364, 74, p. 392)

The literacy of the association, although in the first and second centuries of the Hijri, was not influenced by the prevailing conditions of society at the stage of action, but the necessity of its presence was always felt even for those who wished to be completely absent. For these same Sufis have not evolved from the permission of the elders and guardians, or in the sense of the association of good men, that they have not been needed to achieve the purpose of their sojourn, because man in his evolutionary process and the passage from the universe to the world Lahut and the very end of his creation need to be in contact with the good man who is familiar with the facts of the matter; therefore, the wisdom of association can be instructive for us.

"The association are abundant." (Kashani, 1367, p. 238) The people of Sufism spoke in their own way and considered the goodness of aggregation and aggregation in their association. (Jami, 1390, p. 392) In the works of Sufism, the adage has been expressed to associate with people. About the discussion of the *adage of association* in the books of Sufism and the words of the elders of theosophical principles have been introduced, including the mentioning of tolerance of misery and ignoring the mistakes of friends and companions from the principles of association. (Kashani, 1376, p. 241; Jami, 1390, p. 123)

Book of the collection of treatises, famous for *Al-Ensan al-Kamel*, written by Abd al-Aziz ibn Mohammad Nasafi, famous for Aziz al-Din Nasafi, the Persian mystic of the seventh century (dying between 635-700 AH) in Farsi. Nasafi was in fact hesitant in the midst of his departure and companionship, since he was more intelligent and rigorous to choose each of them without taking into account their profits and losses, and to be subjected to extremism. (Nasafi, 1386, p. 78)

One of the most important pillars and basic principles of conduct in the view of Aziz Nasafi is the status of Pir (doyen), Morshed (dean) or Vali (guardian). He considers the first condition of conduct to be a master, old or intelligent man. Nasafi is known as the "Dana" (sage) of the old and the dean. He has based all the elements of conduct on the basis of the guidance. (Nasafi, 1386, p. 144)

He believes that association has a lot of effects on the seeker, and every seeker he does not reach the destination because he does not choose a association to Dana and Murshid. (Nasafi, 1386, p. 78 & 370) He considers the conditions for using the Dana association; until the agents are not available, the seeker will not benefit from being in contact with Dana. (Nasafi, 1386, p. 79). He believes that every seeker who is in association with Dana, he will look clean and smooth.

(Nasafi, 1386, p. 120) He considers the outcome of association with Dana as a crowd and leisure. (Nasafi, 1386, p. 201)

For clarity, he provides a definition of an associate: "Whenever two or more people are together and their purpose is one, they are associate; and if they do not mean one, they are not associate." (Nasafi, 2007, p. 422)

He states the conditions of hypocrisy, humility, sacrifice, and inexhaustibility for the companionship of the seekers. (Nasafi, 1386, p. 79)

He has four places for joining: the place of association, the place of devotion, the place of kindness, the place of love. (Nasafi, 1386, p. 160)

He explains one of the benefits of traveling as a companion to the wise and zealous. (Nasafi, 1386, p. 168)

He persuaded the companionship of bad guys and bad guys and emphasized the relationship with good people. (Nasafi, 1386, p. 232 & 370)

He considers the companionship of the nun due to the necessity of this world for the seeker: (Nasafi, 2007, p. 283)

The Book of Mesbah al- Hedayet and Meftah al-kkefayat, written by Mahmud ebn Ali Al-Qashani (Kashani, 1367, p. 7), known as Sheikh ezz al-Din, Mahmud ebn Ali Kashani, is the Natanzian of the mystics and scholars of the seventh and eighth century AH.

The Book of Mesbah al-Hedayat is one of the important works of Persian prose, which is the theme of morality and Sufism. However, the author has written this effect by studying and influenced A'varef al- Ma'aref, and others also refer to it as the translation of Suhrawardi's book, but according to the author himself, he only paid attention to this effect in the outline. (Kashani, 1367, p. 7)

Ezz al- Din Mahmoud Kashani, the fourth to sixth chapters of the sixth verse in the tradition of commemorating the traditions of the disciple with the Sheikh, the traditions and duties of the Sheikh toward the disciple, the association and wisdom and corruption of it. (Kashani, 1367, p. 218-247). In other chapters and chapters, he has also pointed to the influence of talk and co-operation in humans, especially the seekers.

He recommends disciples to avoid association with foreigners and accept association with the good and the chosen ones. (Kashani, 1367, p. 149)

He mentions one of the benefits of establishing the monastery, the community of the Sufis, and the love and affection among them. (Kashani, 1367, p. 154)

He believes that the companionship of the ulama to the seekers is superior to the mustahab and devout devotions. (Kashani, 1367, p. 317)

According to him, a companion based on the love of God would have a good result. (Kashani, 1367, p. 364)

Right-wing lawyers should be together with their congeneric because the condition and circumstances of the associate affect the seeker. (Kashani, 1367, p. 157)

According to Ezz al- Din Kashani, those who chose to association are from the wise group. (Kashani, 1367, p. 238)

He believes that the reign of the Sufis is a modernization of the Sufis, and the association has been tradition in the Prophet Prophet Muhammad's (PBUH) age. (Kashani, 1367, p. 160)

He does not consider anything in the soul of a person to be as effective as association. (Kashani, 1367, p. 233)

He states that the group that elected the deputies, sometimes in addition to the association of bad people, also avoided contact with the good ones. (Kashani, 1367, p. 236)

Ezz al- Din Kashani regards the associate rituals to Sheikh as one of the most important traditions because observance of the poetry of Allah leads to the creation of love in the heart of the Sheikh, and the divine mercy encompasses him. (Kashani, 1367, p. 218)

In his discussion of the customary practices of the Sheikh, he mentions fifteen narratives that he observes as obligatory to the disciples: the belief in the Sheikh's understanding of the education, guidance, purification and rehabilitation of the disciples, the stability of the departure of the companionship of the Sheikh, the submission of the possessions of the Sheikh, Leave the protest, deny the right, observe the dangers of the Sheikh, refer to Sheikh's knowledge in the discovery of events, listen to the Sheikh's words, slowly and calmly speaking, self-denial of exaltation, knowledge of the times of speech, protecting his rank, protecting the secrets of Sheikh, declaring Sheikh's secrets to the Sheikh and the expression of the words of the Sheikh. (Kashani, 1367, p. 218-226)

He also contains the necessary rules for the cooperation of the Sheikh, which includes fifteen literatures: the interpretation of intention and pleasure, the recognition of talent, the tension of corruption, sacrifice, the acceptance of the verb with the promise of invitation, affection and

kindness with weak students, the purification of speeches , Returning the heart to the Prophet (SAW) at the time of the word, the word of promotion, the secrecy of the unbelievers, the pardoning of the disbelievers, the decline of their right to give and pay the student's salary, the distribution of time to isolation, the abundance of naflah (Kashani, 1988, p. 227 -233)

He believes that the companionship and friendship of the seekers, if is based on the divine love and the right to reciprocate, will have many benefits in the world and the hereafter. According to him, the benefits of engagement are given to laymen who protect the customs and conditions. He regards the observance of twenty polices as essential to the healing of all-goodness: 1) purity of will; 2) inviolability; 3) being one's appearance; 4) taking possession; 5) abandoning; 6) 7. Statement of Jamil and Sattar Bibi; 8. Tolerance; 9. Consultation; 10. Adoption of Consultation; 11. Self-sacrifice; 12. Fairness; 13. Certification of the Prophet; 14. Fatullah Afazel; 15. Law of Judgment; 16. Compassion Holocaust; 17- Observance of moderation; 18- Greed for submissiveness; 19- Immigration; Desplicable; 20- Mention to goodness. (Kashani, 1367, p. 238-247)

4. Conclusion

By examining the place of association and its rituals in two important works of prose poetry, Ensan al- Kamel Nasafi and Mesbah al-Hedayat and Meftat al- Kefayat, Ezz al-Din Mahmoud Kashani, it can be said that the views and opinions of the authors of these works are similar, but there are also differences of opinion.

Examples include: referring to the Quranic verses, traditions, narrations, and elders' statements; the being together of the tradition and the Sufism from the Shari'at, the preference for engaging in the right to engage in association with the people, believing in association with the people to the satisfaction of God, the preference for association with fellows and laymen on worship The right to seek advice from the scholars, the Sufis, the benefactors, avoiding companionship with the king, the prince, the commander, the bad guys, the mischievous and ignorant, preferring to association with Darwish on the dialogue with the rich, ordering the absence of dialogue with the world and the soul, The aversion to the wise friends with the kings and the preference for companionship and companionship with the good-natured mischief on the devotee can be examples of the views of the day Both were mentioned by both writers. They mentioned one of the reasons of the journey as a

companion to the elders and doyens of Sufism and considered the first adage of the special attributes of the disciples as a companion to the old and the Sheikh, and the unquestioned obedience of the guardian of the murshid. Also, good-natured, compassion toward the interviewer, ignorance of their mistakes and sacrifices, participation in property and land are considered to be co-ownership.

Nasafi and Ezz al-Din Kashani both considered it necessary to association with congeneric and avoid association with incongruous, but according to Nasafi, the seeker is inevitably compelled to engage in nonsense. Nasafi has been hesitant in his association and seclusion. He has stated one of the essential elements of the mystical course of seeker in a association with Dana, and believes that Darwish must must choose seclusion, retirement when fully liberated. He has considered the outcome of having partnered with the old and the wise as a population and leisure. Ezz al-Din Kashani believes that nothing acts in the soul of the human being more than the companionship, and the seclusion is a Sufi script. According to him, those who chose the association are from the wise group, and association and seclusion, none of them are absolutely unconditional or dissuasive; it is conditional upon the companionship.

Keywords: Rituals, Association, Sufism, Ensan al-Kamel, Mesbah al-Hedayat and Meftah al-Kefayat.

References [in Persian]:

- A'bedi, M. (1385). *Sufi sects until the discovery of time. Mystical studies*, 3, 31- 52.
- Al-Abbadi, Q. (1347). *Sufi name* (Q. H. Yousefi Rev.). Tehran: Iranian Culture Foundation Press.
- Amoli, S. (1379). *Nafayes al-Fonon*. Correcting Abolhassan Shahrani. C 2 .Tehran: Islamiyya Press.
- Ansari, A. (1363). *Sad meidan* (Q. Ansari Rev.). Tehran: Tahuri Press.
- A'ttar, F. (1378). *Tazkarat al-Aulia* (M. Eslami Rev.) Tehran: Zavar Press.
- Bakhrazai, A. (1383). *Orad al-Ahbab and Fusoos al-Adab* (I. Afshar Rev. Tehran: University of Tehran Press.
- Dehkhoda, A. A. (1377). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.
- Ghazzali, M. (1364). *Kimiyaye Saa'dat* (H. Khadiv Jam Rev.). Tehran: Scientific and cultural Press.

- Goharin, S. S. (1388). *Explanation of Sufism terms*. Tehran: Zavar Press.
- Hamedani, A. (1387). *Eyn al-Qazat Letters* (A. Monzavi & A. A'siran Rev.). Tehran: Asatir Press.
- Hojviri, A. (1389). *Kashf al-Mahjub* (M. Abedi Rev.). Tehran: Soroush Press.
- Hojviri, A. (1375). *Kashf al-Mahjub* (Zhukovsky Rev. Rev.). Tehran: Tahuri Press.
- Jalili Mehrabani, T. (1391). *Comparison of terminology between two books Ensan Kamel of nasafi and mesbah al-Hedayat of Ezz al-Din Kashani* (MA of Persian Language and Literature). Allameh Tabatabaei University, Tehran.
- Jami, A. (1390). *Nafahat al-Ons* (M. Abedi Rev.). Tehran: Sokhan.
- Kashani, E. (1381). *Misbah al-Hedayat and Mefatah al-Kefayat* (E. Karbasi & M. R. Barzegar Khaleghi Rev.). Tehran: Zavar Press.
- Kiani, M. (1389). *History of the monastery in Iran*. Tehran: Tahuri Press.
- Majlesi, M. B. (1364). *Bahar al-Anwar*. C 74. Tehran: Al-Islamiyeh Press.
- Monawwar, M. (1386). *Asrar al-Tohid* (M. R. Shafiee Kadkani Rev.). Tehran: Agah Press.
- Najm al-Din Kobra, A. (1363). *Sufi customs* (M. Ghasemi Rev.). Tehran: Zavar Press.
- Najm Razi, A. (1386). *Mersad al-E'bad* (M. A. Riahi Rev.). Tehran: Scientific and cultural Press.
- Nasafi, A. (1368). *Al-Ensan al-Kamel* (Z. Dahshiri Trans.). Tehran: Tahuri Press.
- Nasafi, A. (1368). *Ensan al-Kamel* (M. Mole Rev.). Tehran: Heydari Press.
- Pourjavadi, N. (1377). *Ibnizdanyar Ermawi and his controversy with the Mashhad of Baghdad: A Look at Sofia's Fights with One another*. *Ma'aref*, 10 (3), 66-91.
- Qosheiri, A. (1345). *Ghashiriyeh Resale* (A. Osmani Trans. & B. Foruzanfar Rev.). Tehran: Scientific and cultural Press.
- Qosheiri, A. (1381). *Ghashiriyeh Resale*. (A. Osmani Trans. & B. Foruzanfar Rev.). Tehran: Scientific and cultural Press.
- Kashani, E. (1376). *Misbah al-Hedayat and Meftah al-Kefayat* (J. al-Hamidi Rev.). Tehran: Homa Press
- Sajjadi, S. J. (1370). *Dictionary of mystical terms and expressions*. Tehran: Tahuri Press.

-
- Safa, Z. (1378). *History of Literature in Iran and in the Territory of Persian Language*. C 4. Tehran: Ferdos Press.
- Sajjadi, S. Z. (1372). *Introduction to the Basics of Gnosticism and Sufism*. Tehran: Samt Press.
- Serraj, A. (1382). *Al-Loma'e fi al-Tasawof* (M. Mohibati Trans.). Tehran: Asatir Press.
- Shabestari, M. (1978). *Gulshan raz*. Lahore: Islamic Publishing House Press
- Suhrawardi, Sh. (1375). *A'varef al-Maa'ref* (A. Esfahani Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Press.
- Yasrebi, S. Y. (1377). *The process of Persian literary adaptability to the mystical teachings and the importance of the fourth and fifth centuries of this view*. *Persian Language and Literature (Former Language and Literature)*, 4, 32-52.
- Zarrinkob, A. (1390). *Search the Sufism of Iran*. Tehran: Amir Kabir Press.
- Zarrinkob, A. (1392). *The value of Sufi heritage*. Tehran: Amir Kabir Press.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۲، دوره جدید، شماره ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸

بررسی جایگاه صحبت در انسان کامل عزیز نسفی و مصباح الهدایه و مفتاح
الکفایه عزالدین کاشانی
(علمی - پژوهشی) *

فرشته حاجی زاده بیسی^۱، دکتر قدرت الله خیاطیان^۲،
دکتر سید حسن طباطبائی^۳

چکیده

در ادبیات عرفانی، مسائل، آراء و راه و روش های گوناگونی برای سالکان راه حق در وصول به درجات والای عرفان به چشم می خورد که قسمتی از آن برگرفته از آموزه های اسلامی، قرآن و سنت می باشد و قسمتی از آن نیز به مرور زمان و با شکل گرفتن فرقه ها و گروه های مختلف عرفان و تصوف اسلامی توسط بزرگان آن ها بیان گردیده است. از جمله این موضوعات، موضوع مهم «صحبت» در بین عرفا می باشد که آداب مختلفی برای صحبت و هم نشینی، برخورد با دوستان، نشست و برخاست و چگونگی معاشرت با دیگران در کتب مختلف عرفانی ذکر شده است. در پژوهش حاضر، بعد از ذکر آداب تصوف به صورت اجمالی، جایگاه صحبت در دو اثر مهم نثر صوفیه، انسان کامل عزیز نسفی و مصباح الهدایه عزالدین محمود کاشانی، به شیوه توصیفی مقایسه ای بررسی گردیده است. نویسندگان این دو اثر، صحبت را یکی از آداب تصوف دانسته اند؛ آنها در آثار خود به آیات قرآن، سنت، روایات و اقوال بزرگان استناد کرده اند. هر دو

تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۸/۰۱/۲۵

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۳۹۸/۰۴/۰۱

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان.

۲- دانشیار دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان. (نویسنده مسئول)

Email: khayatian@semnan.ac.ir.

۳- استادیار دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان.

DOI: 10.22103/jll.2019.13850.2635

نویسنده، صحبت با حق را بر صحبت با خلق ترجیح داده‌اند. در مواردی نیز تفاوت‌هایی دیده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: آداب، صحبت، تصوّف، انسان کامل، مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة.

۱- مقدمه

مشایخ صوفیه بر رعایت آداب خاص در همه امور، مانند عبادت‌های شرعی و اعمال عبادی خاص صوفیه و نیز رفتار اجتماعی و معاشرت با مردم، صوفیان و مشایخ، بسیار تأکید داشتند و معتقد بودند مریدان باید همه فعالیت‌های خود را چه در خلوت و چه در اجتماع، طبق آن آداب تنظیم کنند.

نویسندگان صوفی از قرن چهارم به بعد در آثار خود بخشی از مباحث خود را به برشمردن آداب اختصاص دادند. «تصوّف سراسر آداب است» (هجویری، ۱۳۵۸: ۴۷) و این مباحث، مبتنی بر تصویری بود که صوفیه از سیر کمال اخلاقی و معنوی خود، به منزله سفری باطنی، داشتند.

در ادبیات عرفانی، مسائل، آراء و راه و روش‌های گوناگونی برای سالکان راه حق در وصول به درجات والای عرفان به چشم می‌خورد که قسمتی از آن برگرفته از آموزه‌های اسلامی، قرآن و سنت می‌باشد و قسمتی از آن نیز به مرور زمان و با شکل گرفتن فرقه‌ها و گروه‌های مختلف عرفان و تصوّف اسلامی توسط بزرگان آن‌ها بیان گردیده است؛ از جمله این موضوعات، موضوع مهم «صحبت» در اندیشه عارفان می‌باشد که آداب مختلفی برای صحبت و هم‌نشینی و چگونگی معاشرت با افراد و طبقات مختلف در کتب مختلف عرفان اسلامی ذکر شده است.

۱-۱- بیان مسئله

در این مقاله سعی بر این است که به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

- آیا در این دو اثر معروف نثر صوفیه، انسان کامل و مصباح الهدایة، «صحبت» از

مهم‌ترین شرایط سلوک ذکر شده است؟

- صحبت در تعالیم سلوکی این دو اثر مهم نثر صوفیه چه جایگاهی دارد؟

– چه اشتراک و اختلاف نظری در مورد مفهوم، آداب و شرایط صحبت میان دو اثر وجود دارد؟

۲-۱- پیشینه تحقیق

بعد از اشاره به اهمیت آداب و شرایط صحبت در کتب آسمانی و احادیث، به طور پراکنده در آثاری نظیر: الرعاية لحقوق الله حارث محاسبی (متوفی ۲۴۳ ه.ق)، اللمع فی التصوف ابونصر سراج طوسی (متوفی ۳۷۸ ه.ق)، قوت القلوب ابوطالب مکی (متوفی ۳۸۶ ه.ق)، کشف المحجوب علی ابن عثمان هجویری (متوفی ۴۶۵ ه.ق)، رساله قشیریه ابوالقاسم قشیری (متوفی ۴۶۵ ه.ق)، احیاء علوم الدین ابو حامد غزالی (متوفی ۵۰۵ ه.ق)، التصفیة فی احوال المتصوفه اردشیر عبادی (متوفی ۵۴۵ ه.ق)، آداب المریدین ابونجیب سهروردی (متوفی ۵۶۳ ه.ق)، فوائح الجمال و فواتح الجلال نجم الدین کبری (متوفی ۶۱۸ ه.ق)، عوارف المعارف ابوحفص سهروردی (متوفی ۶۳۲ ه.ق)، فتوحات مکیه و رساله اسرار- الخلوۃ محیی الدین بن عربی (متوفی ۶۳۸ ه.ق)، مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة عزالدین محمود کاشانی (متوفی ۷۳۵ ه.ق)، اوراد الاحباب و فصوص الآداب ابوالمفاخر باخرزی (متوفی ۷۳۶ ه.ق)، مورد توجه قرار گرفته است.

همچنین فرهنگ‌های اصطلاحات عرفانی مانند: فرهنگ اصطلاحات عرفان و تصوف شیخ عبدالرزاق کاشانی (متوفی ۷۳۶ ه.ق)، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی از سیدجعفر سجادی، شرح اصطلاحات تصوف از سیدصادق گوهرین و برخی از فرهنگ‌های دیگری که به اصطلاحات صوفیه پرداخته‌اند، ضمن تعریف مفهوم صحبت از منظر لغوی و اصطلاحی، مطالبی را در ارتباط با آداب، شرایط و فواید صحبت ذکر کرده‌اند.

طیبه جلیلی مهربانی در پایان‌نامه خود با عنوان «مقایسه اصطلاح‌شناسی بین دو کتاب انسان کامل نسفی و مصباح الهدایة» به بیان، بررسی و مقایسه نکات و دیدگاه‌های مشترک و افتراق دو نویسنده پرداخته است. (۱۳۹۱)

تاکنون تحقیق مستقلی در زمینه «بررسی جایگاه صحبت در انسان الکامل عزیز نسفی و مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة عزالدین محمود کاشانی» انجام نشده است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

با توجه به اهمیت صحبت و آداب آن در متون صوفیه، پژوهش حاضر بر آن است تا با بررسی دو اثر منشور صوفیه، انسان کامل و مصباح الهدایة، به روش توصیفی مقایسه‌ای به بیان آداب و شرایط صحبت بپردازد و تشابه و تفاوت‌های آنها را نشان دهد.

۲- بحث

در این مبحث، ابتدا به طور اجمالی به تاریخ نثر صوفیه، آداب تصوف و آداب صحبت پرداخته شده، سپس جایگاه صحبت در دو کتاب انسان کامل عزیز نسفی و مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة عزالدین محمود کاشانی بررسی گردیده است.

۲-۱- تاریخ نثر صوفیه

با پذیرش دین اسلام توسط مردم ایران، فلسفه، حکمت و تصوف اسلامی از جمله مسائلی بود که وارد فرهنگ آنان گردید؛ هرچند این مباحث تنها مختص ایران اسلامی نبود و در سایر ممالک مسلمان نیز رواج یافته بود. اگرچه پژوهشگران برای تصوف منشأ و خاستگاه‌های متعددی قائل شده‌اند، اما بیشتر محققان برآنند که تصوف ذاتاً برخاسته از آموزه‌های اسلامی، قرآن و سنت است. (ن.ک: جعفر سجادی، ۱۳۹۳: ۶) گروهی دیگر از محققان آن را به طور کلی از اسلام جدا و آن را واکنشی آریایی در برابر دین اسلام به حساب می‌آورند. (زرین کوب، ۱۳۹۰: ۱۳)

ظاهراً واژه صوفی در قرن دوم، در برخی از سرزمین‌های اسلامی، بخصوص در بین‌النهرین، متداول شد. کسانی که در قرن دوم صوفی خوانده می‌شدند، تشکیلات اجتماعی و مکتب و نظام فکری و عرفانی خاصی نداشتند؛ اما از اواسط قرن سوم به بعد، صوفیان به تدریج تشکیلات اجتماعی پیدا کردند.

بعضی از مشایخ نیز به نوشتن رساله و کتاب پرداختند و از این طریق مباحث نظری طریقت خود را شرح دادند و جنبه‌های نظری و آداب اجتماعی اهل تصوف را به مریدان خود آموزش دادند. صوفیان و به‌طور کلی کسانی که اهل سیر و سلوک بودند، کم‌وبیش در مناطق گوناگون پراکنده بودند؛ اما می‌توان گفت مهم‌ترین مرکز آنها در نیمه دوم قرن سوم، بغداد بود. برخی از آنها، مریدانی داشتند و به تربیت و آموزش ایشان اهتمام

می‌ورزیدند. نقطه عطف تاریخ تصوف را می‌توان قتل حلاج دانست که پس از آن محوریت نسبی بغداد در زمینه‌ی تصوف نیز از بین رفت. در واقع، تصوف در هر منطقه و بلکه در هر شهر، تابع خصوصیات اخلاقی، فکری و معنوی شیخ بزرگی بود که در آن شهر زندگی می‌کرد. صوفیه در عقاید صوفیانه و روش‌های تربیتی نیز با یکدیگر اختلاف داشتند. (ن.ک: پورجوادی، ۱۳۷۷: ۷۹ به بعد)

در قرن چهارم، ادبیات تصوف پا به عرصه ظهور نهاد و صوفیان به نوشتن کتب و رساله در مورد اعتقادات و آیین‌های خود پرداختند که از جمله می‌توان به قوت‌القلوب نوشته ابوطالب مکی (متوفی ۳۸۶ ه.ق)، اللمع فی التصوف نوشته ابونصر سراج طوسی (متوفی ۳۷۸ ه.ق)، التعرف لمدّهب اهل التصوف نوشته ابوبکر کلابادی (متوفی ۳۸۰ ه.ق) و تهذیب‌الأسرار نوشته ابوسعید خرقوشی نیشابوری (متوفی ۴۰۶ ه.ق) اشاره کرد. این روند با نگارش کتب فارسی و عربی بسیاری در زمینه تصوف ادامه یافت. کتب این دوره بیشتر به شرح اعتقادات نظری و نیز عملی صوفیان اختصاص داشت و آداب و اعمال آنان همانند سماع، شعر، لباس پوشیدن و طعام در آنها ذکر شده بود. زبان کتب عرفانی قرن چهارم، همه به عربی بود. در قرن پنجم بر تعداد این کتب افزوده شد. ابوالقاسم قشیری (متوفی ۴۶۵ ه.ق) رساله خود را به عربی نوشت و به همین سبب انتشار وسیعی در مناطق دیگر پیدا کرد. ابوابراهیم اسماعیل مستملی بخاری (متوفی ۴۳۴ ه.ق) کتاب التعرف کلابادی را به فارسی شرح کرد و بدین ترتیب نخستین دایرةالمعارف تصوف را به فارسی نوشت. کشف‌المحجوب علی بن عثمان هجویری (متوفی ۴۶۵ ه.ق) نیز کتاب فارسی دیگری بود که در میان صوفیان فارسی‌زبان شهرت یافت. ابوحامد غزالی (متوفی ۵۰۵ ه.ق) نیز پس از نوشتن احیاء علوم‌الدین به عربی، روایت مختصر آن را به فارسی با نام کیمیای سعادت نوشت. (ن.ک: ضیاء‌الدین سجادی، ۱۳۷۲: ۵۶-۸۱)

سنت کتاب‌نویسی در تصوف در قرن‌های بعد نیز تداوم یافت. یکی از معروف‌ترین کتاب‌های عربی عرفانی، عوارف‌المعارف شهاب‌الدین عمرسهروردی (متوفی ۶۳۲ ه.ق) است که ترجمه‌های متعددی از آن به عمل آمد. این کتب جامع معارفی بود که مشایخ می‌خواستند شاگردان و مریدانشان، آنها را بدانند. در این کتاب‌ها هم مسائل اعتقادی مطرح می‌شد و هم مسائل علمی تصوف. (ن.ک: یثربی، ۱۳۷۷: ۱۶۵-۱۹۸)

قرن پنجم تا اوایل قرن هفتم یکی از مهم‌ترین دوران‌های کمال و توسعه نثر فارسی محسوب می‌شود. در این دوره نویسندگان بزرگ در زبان فارسی ظهور کردند و آثار گوناگون و متنوع از خود برجای نهادند. رواج تصوّف در این عهد هم یکی از اسباب و علل مهم برای رواج نثر و تألیف کتب و مقالاتی به پارسی گردید؛ چنان که از اوایل این دوره تا پایان این عهد، چندین کتاب معتبر متصوّفه به نثر فارسی نوشته شد و در آن‌ها از مسائل مختلف مانند بیان اصول تصوّف و عرفان و شرح احوال صوفیان سخن به میان رفت. (صفا، ۱۳۷۸: ۶۷/۴) قرن هشتم و نهم دوران رونق تصوّف است. از تقریباً تا قرن هشتم علمای دین، کم‌وبیش از میراث صوفیه بهره می‌بردند و از اقوال و احوال مشایخ صوفی در کتاب‌های خود ذکر می‌کردند. قرن هشتم، تصوّف علمی و مدون مورد توجه قرار گرفت و به تشیع نزدیک و از تصوّف اهل سنت متمایز شد. عرفان ذوقی و شاعرانه به دست حافظ به کمال رسید. تصوّف، مورد توجه ایلخانان مغول و وزرایشان واقع شد. خانقاه‌ها رو به فزونی رفت؛ اما این امور موجب تظاهر در تصوّف و ابتدال آن نیز شد. از مهم‌ترین کتب صوفیه در این دوره، مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة عزالدین محمود کاشانی (متوفی ۷۳۵ هـ. ق) است که ترجمه گونه‌ای از عوارف‌المعارف ابوحنض عمر سهروردی می‌باشد. (ن.ک: صفا، ۱۳۷۸: ۵۳-۵۴ و ۷۷-۷۸)

۲-۲- آداب تصوّف

منظور از آداب تصوّف، گفتارها، کردارها، رفتارها و عاداتی است که سالک در طی مسیر باید رعایت کند. این آداب تمام زندگی سالک را در بر می‌گیرد و برای حصول به مقصد نهایی و وصول به حق ضروری می‌باشد. تعالی سالک در این مسیر جز با رعایت این آداب امکان‌پذیر نیست. بسیاری از عرفا همچون خواجه عبدالله انصاری (متوفی ۴۸۱ هـ. ق)، هجویری، عزالدین کاشانی، ابن عربی بر این عقیده‌اند که رعایت آداب برای دستیابی سالک به فنا و بقای الهی ضروری می‌باشد.

در دو قرن آغازین، آداب صوفیانه از آداب دینی جدا نبود؛ اما با تأثیرپذیری تصوّف از فلسفه ایران، هند و یونان، مکتب خاصی ظهور کرد که در اسلام سابقه نداشت. آداب جمع «ادب» است. در حوزه عرفان اسلامی و تصوّف، «ادب» را که سالک باید در همه حال با تکلف یا بی‌دستور شیخ، آن را رعایت کند (ن.ک: عزالدین کاشانی،

۱۳۸۱: ۲۰۷)، اجتماع صفات نیک در سالک راه حق (ن.ک: قشیری، ۱۳۸۱: ۴۷۸) و تهذیب ظاهر و باطن وی (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۸۱: ۲۰۴) معنی کرده‌اند و اغلب متصوفه، آن را مرحله‌ای از مقامات یا حالات دانسته، ترک ادب را جایز نمی‌دانند؛ از این رو، در رسایل خود برای اعمال ظاهری و باطنی سالک، آدابی مخصوص قایل شده‌اند که انجام آن واجب است. از جمله: آداب سفر کردن، آداب غذا خوردن، آداب لباس پوشیدن، آداب مراد، آداب مرید، آداب خانقاه و ... صوفیان رعایت ادب را در همه امور لازم می‌دانند. از نظر آنان، تصوف سراسر ادب است در هر وقت و هر حال و هر جایگاه. (ن.ک: هجویری، ۱۳۸۹: ۵۷) متصوفه، منبع و مأخذ این آداب را سنت رسول اکرم (ص)، یعنی رفتار، کردار و گفتار آن حضرت می‌دانستند. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۸۱: ۱۴۶) قشیری معتقد است هیچ کس به جز انبیاء الهی دارای مقام کمال ادب نیست. (ن.ک: قشیری، ۱۳۶۱: ۴۸۲) شیخ محمود شبستری (متوفی ۷۴۰ ه.ق) هم رعایت آداب طریقت و شریعت را شرط اساسی در همه مراحل سلوک می‌داند. (ن.ک: شبستری، ۱۹۷۸: ۲۱)

خواجه عبدالله انصاری (۴۸۱ ه.ق) نیز ادب را در خدمت، معرفت و معاملات می‌داند و ادب را رعایت مرز بین بزرگ‌نمایی یک امر و بی‌زاری از آن معرفی می‌کند. (ن.ک: انصاری، ۱۳۶۳: ۱۱۹) عزالدین محمود کاشانی (۷۳۵ ه.ق) نیز در مصباح‌الهدایة و مفتاح‌الکفایة، ادب را تحسین اخلاق و تهذیب گفتار و کردار معنی کرده است. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۸۱: ۱۴۳) نجم‌الدین کبری (۶۱۸ ه.ق) هم آداب سلوک را به آداب ظاهر و آداب باطن تقسیم کرده است. او، آداب باطن را دارای فصول، مقامات و منازل بسیار دانسته است. آداب ظاهر هم از نظر وی، هفت قسم است: ۱- ادب در خرقه پوشیدن؛ ۲- ادب در نشستن و برخاستن؛ ۳- ادب در رفتن به خانقاه؛ ۴- ادب در طعام خوردن؛ ۵- ادب در میهمان شدن؛ ۶- ادب در سماع؛ ۷- ادب در سفر. (ن.ک: نجم‌الدین کبری، ۱۳۶۳: ۳۸)

محمد غزالی (متوفی ۵۰۵ ه.ق) نیز تمسک به شریعت، امتناع از بیان شطحیات، نشست و برخاست با مردم، دوری از تجملات ظاهری و کسب شهرت، فقر و دائم‌الذکر بودن، خوش اخلاقی با دیگران و چشم پوشی از خطای آنان، توکل بر خداوند در همه حال، اجتناب از دوستی با زنان و مداومت در تعلیم و خواندن قرآن کریم را برای سالک ضروری می‌داند. (ن.ک: محمد غزالی، ۱۳۶۱: ۴۵)

عزیز نسفی در فصل هشتم کتاب الانسان الكامل، آداب تصوّف را هشت مورد ذکر می‌کند: ۱- آداب سفر؛ ۲- آداب خانقاه؛ ۳- آداب ماجراگفتن؛ ۴- آداب سماع؛ ۵- آداب طعام خوردن؛ ۶- آداب ریاضات و مجاهدات؛ ۷- آداب صحبت. (۱۳۶۸: ۶۶-۷۰) شمس الدّین محمد آملی (متوفی ۷۵۳ ه.ق) در کتاب «نفايس الفنون» نیز رعایت بیست و دو ادب را برای سلوک ضروری می‌داند. (ن.ک: نسفی، ۱۳۷۹: ۷/۲-۱۰)

با توجه به کتب صوفیه می‌توان آداب تصوّف را در موارد زیر خلاصه کرد: آداب حضرت ربوبیت؛ آداب حضرت رسالت؛ آداب مرید در رابطه با مراد و شیخ؛ آداب و وظایف شیخ در رابطه با مرید؛ (ن.ک: کاشانی، ۱۳۸۱: ۱۴۶ و ۱۵۹) آداب صحبت و هم‌نشینی با خلق؛ آداب کسب معاش؛ آداب تجرّد و تأهّل؛ آداب سماع؛ (ن.ک: قشیری، ۱۳۸۱: ۶۰۲) آداب سفر؛ (ن.ک: نجم‌الدین کبری، ۱۳۶۳: ۳۷) آداب حوایج نفسانی از قبیل خوراک، پوشاک و خواب؛ آداب اعضاء و جوارح بدن؛ آداب خانقاه؛ آداب ریاضت؛ و آداب چله‌نشینی و خلوت. (ن.ک: کاشانی، ۱۳۸۱: ۱۸۹)

۲-۳- آداب صحبت

صحبت که «یکی از ارکان تصوّف است» (گوهرین، ۱۳۸۸: ۱۲۰)، در لغت «دوستی، خلطه، آمیزش، رفاقت، نشست و برخاست، هم‌نشینی و مجالست» (دهخدا، ذیل واژه صحبت) و در اصطلاح «مصاحبت، همراهی، به نزد عارفان، مقابل وحدت و تفرّد است. صحبت از آداب طریقت به شمار می‌رود و در روایات آمده است که مؤمن با مؤمن انس گیرد و مردم با او انس گیرند.» (سجادی، ۱۳۷۰، ذیل صحبت) در آیات قرآنی و احادیث بر ارزش و اهمیت معاشرت با مردم و مصاحبت با آنان، بسیار تأکید گردیده و دوستی با مردمان، نیمی از دین و پس از ایمان به خدا، اساس عقل، بیان شده است. (ن.ک: مجلسی، ۱۳۶۴: ۳۹۲/۷۴)

رسم و ادب مصاحبت اگرچه در قرن اوّل و دوّم هجری تحت تأثیر شرایط حاکم بر جامعه به مرحله عمل در نیامده بود؛ اما لزوم حضور آن حتی در نزد کسانی که قایل به عزلت و تفرّد مطلق هم بوده‌اند، همواره احساس می‌شد؛ زیرا همین صوفیان نیز جهت نیل به سرمنزل مقصود، بی‌نیاز از مجالست و مصاحبت با پیران و مرشدان تکامل یافته و یا به تعبیری بی‌نیاز از صحبت نیکان نبوده‌اند؛ چراکه انسان در سیر تکاملی خود و گذر از عالم

ناسوت به عالم لاهوت و رسیدن به غایت آفرینش خود نیازمند مصاحبت با نیکانی است که به حقایق امور آشنایی داشته باشند؛ بنابراین حکمت صحبت نیز می‌تواند برای ما آموزنده باشد.

«صحبت را مراتب است.» (العبادی، ۱۳۴۷: ۱۵۸) «صحبت بر سه قسمت بود: صحبتی با آن که بزرگتر از تو باشد به جاه یا به سال، و آن در حقیقت خدمت بود. و صحبت بود با آن کس که فروتر بود، و آن صحبت شفقت و رحمت بود بر متبوع، و بر تابع وفا و حرمت واجب بود و صحبتی بود با همسران.» (قشیری، ۱۳۴۵: ۵۰۲)

«آداب صحبت بسیار است.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۳۸) «اساس صحبت و مودت، محبت است، و حفظ صحبت در مراافت و مساعدت است و بقای صحبت در تقوا و دیانت است.» (العبادی، ۱۳۴۷: ۱۵۷)

بعضی از مشایخ صوفیه، صحبت و هم‌نشینی با مردم را بر بسیاری از اعمال متکلفانه و کرامات رایج در میان صوفیان، ترجیح می‌دادند؛ چنان‌که «ابوسعید اَبی‌الخیر» (متوفی ۴۴۰ ه.ق) معتقد بود که کرامات چندان ارزشی ندارد و مرد کسی است که در میان خلق باشد و با آنها نشست و برخاست کند و در عین حال، لحظه‌ای از یاد حق غافل نباشد. (ن.ک: محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۱۹۹) متصوفه، صحبت را طریقه خود عنوان می‌کردند و خیریت را در جمعیت و جمعیت را در صحبت می‌دانستند. (ن.ک: جامی، ۱۳۹۰: ۳۹۲) مولوی نیز صحبت را وسیله‌ای برای رسیدن به کشف و شهود از طریق مراقبت می‌داند. (زرین کوب، ۱۳۹۰: ۶۹۰ و ۷۰۴) گروهی از متصوفه، صحبت را فقط ارتباط با حق تعالی می‌دانستند. اهل سُکر، صحبت با خداوند را به سه مرتبه دیدن فضل او، عیب خود و عذر خلق تقسیم می‌کردند و هم‌نشینی و مصاحبت با مردم را تنهایی واقعی می‌پنداشتند. (ن.ک: جامی، ۱۳۹۰: ۸۸ و ۴۶۳)

در آثار متصوفه، برای هم‌نشینی با مردم، آدابی بیان شده است. در باب «آداب صحبت» در کتب صوفیه و اقوال بزرگان تصوف اصولی آورده شده است که از جمله تحمّل ناملایمات و چشم‌پوشی از خطاهای دوستان و همراهان را از اصول آداب صحبت ذکر کرده‌اند. (ن.ک: کاشانی، ۱۳۷۶: ۲۴۱؛ جامی، ۱۳۹۰: ۱۲۳)

در اصطلاح صوفیه، مرید هیچ اراده‌ای ندارد و شیخ، واسطه‌ای برای تحقق اراده الهی در مرید است. در تصوّف، زمام امور مرید در دست پیر و مراد است و مرید در صحبت با پیر باید آداب خاصی را رعایت کند. اولین شرط ادب، التزام مرید به هم‌صحبتی شیخ است. در این ارتباط، مرید باید خود را هم‌چون مرده‌ای تحت تصرف غسل بیندارد و کاملاً مطیع پیر باشد. (ن.ک: نجم رازی، ۱۳۹۱: ۲۴۶) مرید باید آن‌چنان در ارادت خود به شیخ صادق باشد که هیچ‌گاه از شیخ روی‌گردان نشود؛ تا جایی که حتی اگر شیخ او را براند و از خود دور کند، نرود و اگر چندین بار هم او را براند، باز هم دست از شیخ نکشد. (ن.ک: نجم رازی، ۱۳۹۱: ۲۶۵)

اهل تصوّف با گروه‌های مختلف، مصاحبت و هم‌نشینی داشته‌اند. بزرگان تصوّف معمولاً مریدان خود را به صحبت با یک‌دیگر فرا می‌خوانده‌اند و بر این باور بودند که مرید فقط باید با طالبان حق و قاصدان آخرت، هم‌نشینی کند؛ زیرا این مصاحبت‌ها پایه‌های اعتقادی آنان را تقویت می‌کند. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۷۶: ۲۳۹) صوفیان، در مصاحبت با هم‌مسلمانان خود، رعایت آداب صحبت و هم‌دلی با یک‌دیگر را بر خود فریضه می‌دانستند. (ن.ک: سراج، ۱۳۸۲: ۲۱۵) آنان از مصاحبت با سالکان ناشناس امتناع می‌کردند. اگر صوفی ناشناسی به خانقاهی می‌آمد و یا می‌خواست با جمعی از درویشان هم‌صحبت شود، از او در مورد پیر و خرقة‌اش می‌پرسیدند و اگر از این دو نسبت به پیری که مقتدا بود مطمئن نمی‌شدند، او را به جمع خود راه نمی‌دادند. (ن.ک: محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۴۶)

پیران و بزرگان تصوّف هم بر مصاحبت با یک‌دیگر بسیار توجه داشتند و برای دیدار با یک‌دیگر متحمل سفرهای زیادی می‌شدند. این مصاحبت‌ها گاهی برای عرض ارادت و گاه برای کسب فیض بوده است. (ن.ک: محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۵۷؛ جامی، ۱۳۹۰: ۳۲۶)

برخی از بزرگان تصوّف و مشایخ، مریدان خود را از مصاحبت با علما و فقهای دین برحذر می‌داشتند. دلیل آن هم، اختلاف نوع نگرش اهل شریعت و اهل طریقت در موضوعات دینی بوده است. مواردی چون: حجاب تلقی کردن استدلال علمی علما از سوی صوفیه، دریافت‌های صوفیان به جای وحی، اعتراض فقها به سماع صوفیان و...؛ (ن.ک: کیانی، ۱۳۸۹: ۵۱۸) اما مهم‌ترین عاملی که این دو گروه را در برابر هم قرار می‌داد، این

بود که فقها و علمای دین به ظاهر مسائل دینی اکتفا می‌کردند؛ در حالی که صوفیان به باطن علوم شرعی و مذهبی توجه داشتند. علما و فقها، صوفیان را به بدعت و کفر منسوب می‌کردند و صوفیان، دریافت‌های خود را بیشتر از یافته‌های فقیهان در مسائل و احکام ظاهری می‌دانستند و آنان را به سطحی‌نگری در دین محکوم می‌کردند. (ن.ک: سراج، ۱۳۸۲: ۷۷)

برخی از مشایخ صوفیه با علما مصاحبت داشتند؛ برای مثال ابوسعید ابوالخیر با علما و فقه‌های روزگار خویش از قبیل ابن سینا (متوفی ۴۱۶ ه.ق)، ابومحمد جوینی (متوفی ۴۷۸ ه.ق) و دیگران مفاوضه داشته است. (ن.ک: محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۱۹۴) بعضی از متصوفه هم برای علمای دین مراتبی قائل بودند. برای نمونه، نجم‌الدین رازی (متوفی ۶۵۴ ه.ق)، علما را به سه دسته تقسیم می‌کند: گروه اول، آنان که علم ظاهر می‌دانند؛ گروه دوم، آنان که علم باطن می‌دانند و گروه سوم، آنان که هم علم ظاهر و هم علم باطن می‌دانند؛ (ن.ک: نجم رازی، ۱۳۹۱: ۴۸۳) به همین دلیل، گروهی از صوفیان در محضر علما به کسب علم و فقه مشغول بودند و به مقام‌هایی دست یافتند. (ن.ک: جامی، ۱۳۹۰: ۵۰۸؛ محمد بن منور، ۱۳۸۶: مقدمه) بعضی از علما نیز در مجلس عرفا حاضر می‌شدند و گاهی نیز به عنوان شاگرد در نزد صوفیان، حدیث و تصوف می‌آموختند. (محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۸۱)

اغلب صوفیان، مصاحبت و ارتباط با سلاطین و امرا را مذموم می‌شمردند و از حضور در محضر آنان امتناع می‌کردند. (ن.ک: عین‌الفضات همدانی، ۱۳۸۷: ۳۹۹؛ غزالی، ۱۳۶۴: ۱۲؛ عطار، ۱۳۷۸: ۴۹۶) البته بعضی از مشایخ صوفیه هم چون «نجم‌الدین رازی»، سلطان را سایه خدا روی زمین می‌دانستند. (ن.ک: نجم رازی، ۱۳۹۱: ۴۱۱) برخی نیز صحبت و معاشرت با حاکمان را در صورتی که مقصود حق باشد، مجاز می‌دانستند. (ن.ک: محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۲۳۴)

صوفیان با پیروان ادیان دیگر هم مصاحبت و مجالست داشتند و با آنها به لطف و مدارا برخورد می‌کردند. اغلب این مصاحبت‌ها، شرکت در مجالس مباحثه درباره مسائل دینی بود. این مصاحبت‌ها، در بسیاری از عقاید فرقه‌های تصوف تأثیر گذاشته است. (ن.ک: زرین کوب، ۱۳۹۲: ۵۸ و ۸۹) مصاحبت مشایخ صوفیه با پیروان ادیان مختلف و تأثیر قدرت

معنوی آنان، در مواردی باعث گرایش این پیروان به دین اسلام می‌شد. (ن.ک: محمد بن منور، ۱۳۸۶: ۹۴ و ۱۳۲)

۲-۴- بررسی جایگاه صحبت در انسان الکامل

کتاب مجموعه رسائل مشهور به الانسان الکامل، نوشته عبدالعزیز بن محمد نسفی معروف به عزیزالدین نسفی از عارفان فارسی‌نویس قرن هفتم (متوفی میانه ۶۳۵-۷۰۰ ه.ق) به زبان فارسی می‌باشد که گاهی او را عزیز خوانده‌اند.

موضوع کتاب انسان کامل، تبیین مبانی عرفان و تصوف است. کتاب به صورت یک مقدمه در بیان شریعت، طریقت و حقیقت و ۲۲ رساله که هر رساله خود شامل چندین فصل می‌باشد، تألیف شده است. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶) بیشتر مباحث کتاب، هستی‌شناسی از نظر شریعت، اهل حکمت و اهل وحدت می‌باشد. (ن.ک: نسفی، ۱۳۵۰)

مفهوم کمال و انسان کامل نسفی از محوری‌ترین مباحث آثار عزیز نسفی است. وی اهل کمال را به چهار طبقه تقسیم می‌کند: سالکان، مجذوبان، سالکان مجذوب و مجذوبان سالک. (ن.ک: نسفی، ۱۳۵۰) او، فردی را که به بالاترین مرتبه معرفت دست یافته است، به عنوان انسان کامل معرفی می‌کند. خلاق، نیازمند هدایت و رهبری انسان کامل و به بیان نسفی «خلیفه الله» هستند. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۳۵۰؛ فدایی مهربانی، ۱۳۸۹: ۲۶۷-۲۶۹)

به اعتقاد نسفی، سالک کامل پس از دیدار خداوند به حالت هوشیاران می‌رسد و آزاد می‌شود. کاملان آزاد خود به دو دسته تقسیم می‌شوند: ۱- کاملان آزادی که عزلت و قناعت و خمولی را اختیار می‌کنند و ۲- کاملان آزادی که رضا، تسلیم و نظاره کردن را اختیار می‌کنند. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۷۷)

نسفی در حقیقت در میان عزلت و صحبت، این دو روش و طریقت، مردد بوده است؛ زیرا او هوشیارتر و رندتر از آن بود که هر یک از این دو را بدون در نظر گرفتن سود و زیان‌های آن برگزیند و گرفتار افراط و تفریط گردد:

«این بیچاره مدت‌های مدید بعد از ترک در عزلت و قناعت و خمول بودم، و مدت‌های مدید، بعد از ترک در رضا و تسلیم و نظاره کردن بودم و حالی درین‌ام و مرا به یقین نشد که کدام شاخ بهتر است. هیچ‌طرف را ترجیح نتوانستم کرد، و امروز که این

می نویسم، هم هیچ ترجیح نکرده‌ام و نمی‌توانم کرد؛ از جهت آن که در هر طرفی فوائد بسیار می‌بینم، و آفات بسیار هم بینم.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۷۸)

یکی از مهم‌ترین ارکان و اساسی‌ترین محورهای سلوک در دیدگاه عزیز نسفی، جایگاه پیر، مرشد یا ولی است. وی، نخستین شرط سلوک را یافتن مرشد، پیر یا انسان دانا می‌داند. نسفی از پیر و مرشد به نام «دانا» یاد می‌کند. او، تمامی ارکان سلوک را بر پایه وجود پیر استوار ساخته است. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۱۴۴)

او، معتقد است صحبت اثرات بسیار وسیعی بر سالک می‌گذارد و هر سالکی که به مقصد نرسید به این سبب است که صحبت دانا و مرشدی را برنگزید: «کار صحبت دانا دارد. هر که، هر چه یافت، از صحبت دانا یافت. باقی این همه ریاضات و مجاهدات بسیار، و این همه آداب و شرائط بی‌شمار از جهت آن است که تا سالک شایسته صحبت دانا گردد؛ که سالک چون شایسته به صحبت دانا گشت، کار سالک تمام شد.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۷۸ و ۳۷۰)

او، برای بهره‌گیری از هم‌نشینی دانا شرایطی قائل است؛ تا زمانی که این عوامل مهیا نباشد، سالک از مصاحبت با دانا هیچ بهره‌ای نمی‌برد: «بسیار کس باشد که به دانا رسد و او را از آن دانا هیچ فایده نباشد و این از دو حال خالی نباشد؛ یا استعداد ندارد یا هم‌مقصود نباشد. آن که استعداد ندارد از اهل صحبت نیست و آن که استعداد دارد و هم‌مقصود نیست، هم‌صحبت نباشد و از جهت آن که هم‌صحبت، هم‌مقصود است.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۷۹)

او معتقد است که هر سالکی که ریاضت و هم‌نشینی با دانا، پیشه کند، ظاهر و باطن او پاک و صافی می‌شود. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۱۲۰)

او، وظیفه اصلی دانا را که همان پیر و مرشد است، تربیت و پروراندن سالک می‌داند: «کار تربیت و پرورش، دانا دارد. بی‌صحبت دانا امکان ندارد که کسی به جایی رسد. هم-چنین هر سالکی که صحبت دانا نیافته باشد، هرگز برابر نباشد با سالکی که صحبت دانا یافته بود.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۱۴۰)

او، نتیجه صحبت با دانا را جمعیت و فراغت می‌داند: «به یقین بدان که فراغت و جمعیت در مال و جاه نیست؛ مال و جاه سبب تفرقه و اندوه است. فراغت و جمعیت در امن و صحت و کفاف و صحبت دانا است.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۲۰۱)

او، برای وضوح کلام تعریفی از هم صحبت ارائه می‌دهد: «هرگاه دو کس یا زیادت با هم باشند و مقصود ایشان یکی باشد، هم صحبت باشند؛ و اگر مقصود ایشان یکی نباشد، هم صحبت نباشند.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۴۲۲)

او، شرایطی چون کم‌گویی، تواضع، ایثار و بی‌تکلفی را برای مصاحبت سالکان با یک-دیگر بیان می‌کند. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۷۹)

نسفی معتقد است ظاهر در باطن اثرهای بسیار دارد و بالعکس باطن نیز در ظاهر، اثرها دارد. ظاهر با ریاضت و در مصاحبت با پیر دانا پاک می‌شود و در پی آن باطن نیز صافی می‌گردد. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۱۴۰-۱۴۱)

او، برای صحبت چهار مرتبه قائل شده است: مقام میل، مقام ارادت، مقام محبت، مقام عشق: «هر که خواهان صحبت کسی شد، آن خواست اول را میل می‌گویند، و چون میل زیادت شد و مفرط گشت، آن میل مفرط را ارادت می‌گویند، و چون ارادت زیادت شد و مفرط گشت، آن ارادت مفرط را محبت می‌گویند؛ و چون محبت زیادت شد و مفرط گشت، آن محبت مفرط را عشق می‌گویند. پس عشق، محبت مفرط آمد و محبت، ارادت مفرط آمد.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۱۶۰)

او، هشت ادب را به عنوان آداب اهل تصوف ذکر کرده است: ادب اول، آن است که پیوسته با وضو باشد؛ ادب دوم، باید که پیوسته سجاده با خود دارد؛ ادب سوم، آن است که اوقات شب و روز را قسمت کند؛ ادب چهارم، نماز تهجد است؛ ادب پنجم، اوراد نماز صبح است؛ ادب ششم، نماز چاشت است؛ ادب هفتم، نماز اواین است؛ ادب هشتم، سفر کردن است. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۱۶۳-۱۶۸)

او، یکی از فواید سفر را هم‌نشینی با دانایان و زیرکان بیان می‌کند. (ن.ک: نسفی، ۱۳۸۶: ۱۶۸)

وی، از صحبت با فاسقان و بدان برحذر می‌دارد و بر هم‌نشینی با نیکان تأکید می‌کند: «باید که صحبت با نیکان و صالحان داری و از صحبت بدان و فاسقان دور باشی که صحبت نیکان اثرهای قوی و خاصیت‌های عظیم دارد.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۲۳۲ و ۳۷۰)

او، هم‌صحبتی با ناجنسان را برای سالک ناگزیر می‌داند: «اگرچه احوال این عالم ثباتی ندارد، اما چون به وی فریفته می‌شویم و اگر نمی‌شویم، احتیاج به این عالم داریم، و به

واسطه احتیاج، با ناجنسان هم صحبت می‌باید بود و با بی‌خبران دست در کاسه می‌باید کرد.» (نسفی، ۱۳۸۶: ۲۸۳)

۲-۵- بررسی جایگاه صحبت در مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة

کتاب مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة، تألیف محمود بن علی القاشانی (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۷)، معروف به شیخ عزالدین محمود بن علی کاشانی نطنزی از عارفان و عالمان قرن هفتم و هشتم هجری قمری است. تاریخ ولادت او روشن نیست؛ اما تاریخ وفات او را سال ۷۳۵ هجری قمری ذکر کرده‌اند. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۱۳)

کتاب مصباح الهدایة یکی از آثار مهم نثر فارسی است که موضوع آن اخلاق و تصوف می‌باشد. اگرچه، مؤلف، این اثر را با مطالعه و تحت تأثیر «عوارف المعارف» نوشته است و برخی نیز، آن را ترجمه کتاب سهروردی می‌دانند؛ اما به تصریح خود مؤلف، وی تنها در رئوس مطالب به این اثر توجه داشته است. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۷)

مصباح الهدایة، ده باب دارد که هر باب شامل ده فصل می‌شود. عزالدین محمود کاشانی در این کتاب، مباحث عرفانی و گاه کلامی بسیار پیچیده را در قالب عباراتی عالمانه و هنرمندانه بیان کرده است. وی، مباحث خود را با استناد به آیات، احادیث، اشعار عربی، اقوال مشایخ و بزرگان صوفیه به زبان‌های فارسی و عربی و حکایات و روایاتی از آنان مطرح نموده است.

مؤلف در این اثر، تمامی مراحل راه حق را، از نخستین اصول دین که توحید و اعتقاد به وجود آفریدگار و صانع است تا آخرین مقام و منزل سالکان راه حق که مرتبه فنا فی الله و بقای بالله می‌باشد، همراه با مسائل اعتقادی، آداب و رسوم و اخلاق اجتماعی و فردی شرح داده است. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۳۴)

عزالدین محمود کاشانی، فصول چهارم تا ششم از باب ششم در آداب را به ذکر آداب مرید با شیخ، آداب و وظایف شیخ نسبت به مرید و آداب صحبت و صلاح و فساد آن اختصاص داده است. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۱۸-۲۴۷) او در باب‌ها و فصول دیگر نیز، به تأثیر صحبت و هم‌نشینی در آدمیان و به خصوص سالکان اشاره کرده است.

او، مریدان را به احتراز از صحبت اغیار و قبول صحبت اخیار، توصیه می‌کند: «و مرید را هم چنان که صحبت اخیار واجب است تا رنگ ایشان گیرد، مجانبت و مفارقت اشرار در مقدمه آن شرط است، تا قبول صحبت اخیار در مرید پدید آید.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۱۴۹)

او، یکی از فواید تأسیس خانقاه را، اجتماع و صحبت متصوفه با یکدیگر و ایجاد الفت و محبت در میان آنان ذکر می‌کند: «در عموم احوال از عبادات و مؤاکلات و مجالسات و محاورات با هم مجتمع و متفق باشند و به ظاهر و باطن با یکدیگر متحد و متقابل. و بدان واسطه، روابط الفت و محبت و صفا میان ایشان مؤکد گردد.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۱۵۴)

او، صحبت با علما را برای سالکان، برتر از عبادات مستحبی و نافله می‌داند: «در این وقت اگر صحبت عالمی زاهد مترهد در دنیا دست دهد که از مشکات انفاس او اقتباس انوار فوائد کند و بر ترک دنیا و دوام طاعت رغبت و عزیمتش بیفزاید، این چنین صحبتی از انفراد و ملازمت نوافل اعمال فاضل تر.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۳۱۷)

به اعتقاد او، صحبت که بر پایه محبت خداوندی باشد، نتیجه‌ای نیکو خواهد داشت: «چه هر صحبت که بنای آن بر محبت ذاتی و تألیف الهی بود به جایی رسد در موافقت و عدم مخالفت و اکتساب اوصاف یکدیگر که کثرت به وحدت انجامد. ... و هر صحبت که تخم آن محبت ذاتی بود، ثمره آن همه خیر و صلاح باشد و ظلم از آن دور بود.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۳۶۴)

سالکان راه حق، باید با هم جنس خود مصاحبت داشته باشند زیرا احوال و شرایط مصاحب بر سالک تأثیر می‌گذارد: «و بنای این تعاضد و تناصر بر جنسیت اصلی و صحبت اولی است که ایشان را پیش از تعلق قالب با هم بوده است و علامت آن در این عالم، تعارف ارواح که سبب تألف اشباح است.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۱۵۷)

از نظر عزالدین کاشانی، آنان که صحبت را انتخاب کرده‌اند، از گروه عقلا هستند: «پس نزدیک عقلا، هر صحبت که بنای آن بر محبت الهی بود محمود و مرغوب باشد و هر صحبت که مبنی بر هوا و مشارکت لذت فانی بود، مذموم و مهروب.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۱۵۷)

آنان که صحبت اخیار و مؤمنین را برگزیده‌اند، عاقبت نیکو خواهند داشت: «و کلام مجید از حسن خاتمت و سلامت عاقبتِ دوستانِ خدایی و سوء خاتمت و وخامتِ عاقبتِ دوستانِ هوائی این خبر می‌دهد. ... و فوائد صحبت پاک هم‌چنان که در دنیا حاصل است، امتداد امداد آن در آخرت به ابد متصل است.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۳۸)

او، خلوت را شایسته پیران و صحبت را شایسته جوانان می‌داند: «و پیران را که اوقات ایشان در خلوات از عبادتی خالی نبود، اگر خود خفته باشند خلوت لایق‌تر. و جوانان را در جماعت‌خانه به صحبت‌نشستن از خلوت بهتر؛ تا نفوس ایشان به واسطه انکشاف صورت احوال و اقوال و افعال خود بر نظر حاضران، به محافظت آداب و رعایت حرمت به قید علم مقید گردد.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۳۸)

او بر این باور است که خلوت و عزلت رسم نوساخته صوفیان است:

«شک نیست که خلوت داشتن بدین طریق که رسم متصوفه است، امری محدث است از جمله مستحسنان ایشان؛ چه در روزگار رسول صلوات الله علیه، جز صحبت، سنت نبوده است و فضیلت آن بر دیگر فضائل راجح آمده. و از این جهت، صحابه را به صحبت نسبت کرده‌اند نه به وصفی دیگر. ... لاجرم ملازمت صحبت ایشان را از همه چیزها فاضل‌تر بود و از جمله عبادات کامل‌تر.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۱۶۰)

او، هیچ چیز را در نفس آدمی به اندازه صحبت مؤثر نمی‌داند: «بدان که کیمیای سعادت ابدی، صحبت است و تخم شقاوت سرمدی هم، صحبت.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۳۳)

او بیان می‌کند که گروهی که عزلت را برگزیده‌اند، گاهی علاوه بر صحبت اشرار، از صحبت با اخیار نیز دوری می‌کردند:

«و طایفه دوّم دیدند که بیشتر خلق به داعیه مشارکتِ هوا و رابطه جنسیتِ نفس با یک-دیگر مصاحبت طلبند و صحبت جماعتی نیز که به رابطه جنسیت ارواح بود، از مداخلت هوا و تشبث نفس، خالی و صافی نبود و صحبت اربابِ نفوس جز ظلمت بر ظلمت نتیجه ندهد و هبوبِ ریاحِ آفات و فتن جز بدین طریق، متطرق نشود.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۳۶)

عزالدین کاشانی، آداب صحبت شیخ را از مهم‌ترین آداب می‌داند؛ زیرا رعایت ادب مرید، سبب ایجاد محبت در دل شیخ می‌گردد و منظورِ نظرِ رحمت الهی می‌شود:

«و قبول شیخ او را علامتی صحیح و دلیلی صریح گردد بر قبول حق تعالی و قبول رسول و قبول جمله مشایخ که متوسط باشند میان شیخ و رسول و مکافات بعضی از حقوق تربیت شیخ، جز به مراعات حسن آداب ادا نتوان کرد. پس تبجیل و توقیر علما و مشایخ که نسبت ابوت معنوی دارند، ادای حقی بود از معظّمات حقوق و اهمال آن عین تقصیر و عقوق.» (عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۱۸)

او، در آداب مرید با شیخ، پانزده ادب را ذکر می کند که رعایت آن را بر مریدان واجب می داند: اعتقاد تفرّد شیخ به تربیت، ارشاد، تأدیب و تهذیب مریدان، ثبات عزیمت بر ملازمت صحبت شیخ، تسلیم تصرّفات شیخ شدن، ترک اعتراض، سلب اختیار، مراعات خطرات شیخ، رجوع نمودن به علم شیخ در کشف وقایع، گوش فرادادن به کلام شیخ، آهسته و آرام سخن گفتن، منع نفس از تسبّط، معرفت اوقات کلام، محافظت حدّ مرتبه خود، کتمان اسرار شیخ، اظهار اسرار خود نزد شیخ و بیان اقوال شیخ به قدر مستمع. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۱۸-۲۲۶)

او برای صحبت شیخ با مرید نیز، رعایت آدابی را ضروری می داند که پانزده ادب را شامل می شود: تخلیص نیت و تفقّد سبب، شناخت استعداد، تنزه از مال مرید، ایثار، موافقت فعل با قول در دعوت، رفق و مهربانی با مریدان ضعیف، تصفیه کلام، رفع قلب به حضرت الهی در حال کلام، کلام به تعریض، حفظ اسرار مرید، عفو از زلّها و لغزش های مرید، نزول از حقّ خود، گزاردن و ادای حقوق مرید، توزیع اوقات بر خلوت و جلوت، اکتار نوافل. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۲۷-۲۳۳)

او معتقد است که صحبت و موالات سالکان اگر بر پایه محبت الهی و رضای حق باشد، فواید بسیار در دنیا و آخرت خواهد داشت. به عقیده وی، فواید صحبت هنگامی نصیب سالکان می شود که بر آداب و شرایط آن محافظت کنند. او، رعایت بیست ادب از آداب صحبت را برای سالک ضروری می داند: ۱- خلوص نیت؛ ۲- مجانست؛ ۳- یکی بودن ظاهر و باطن؛ ۴- تنفیذ تصرّفات؛ ۵- ترک تکلف؛ ۶- چشم پوشی از زلّت؛ ۷- اظهار جمیل و ستر قبیح؛ ۸- تحمّل و مدارا؛ ۹- نصیحت؛ ۱۰- قبول نصیحت؛ ۱۱- ایثار؛ ۱۲- انصاف؛ ۱۳- تصدیق وعد؛ ۱۴- تفضیل افاضل؛ ۱۵- قضای حقوق؛ ۱۶- شفقت و تعطف؛

۱۷- رعایت اعتدال؛ ۱۸- حرص بر ملازمت؛ ۱۹- مهاجرت مأیوس؛ ۲۰- ذکر مهجور به خیر. (ن.ک: عزالدین کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۳۸-۲۴۷)

۳- نتیجه‌گیری

با بررسی جایگاه صحبت و آداب آن در دو اثر مهم نثر متصوفه، انسان کامل عزیز نسفی و مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة عزالدین محمود کاشانی می‌توان گفت که نظرات و عقاید نویسندگان این آثار، مشابهت‌های زیادی دارند؛ البته اختلاف نظرهایی نیز وجود دارد.

مواردی چون: استناد به آیات قرآن، سنت، روایات و اقوال بزرگان، جدانبودن طریقت و تصوف از شریعت، ترجیح صحبت با حق بر صحبت با خلق، اعتقاد به صحبت با خلق برای رضای خدا، ترجیح صحبت با اصحاب و سالکان بر عبادت به درگاه حق، توصیه به مصاحبت با علما، صوفیان، صالحان و اخیار، پرهیز از مصاحبت با سلطان، پادشاه، امیر، بدان، اشرار و نادانان، ترجیح صحبت با درویش بر صحبت با توانگران، سفارش به اعراض از مصاحبت با دنیا و نفس، کراهت مصاحبت علما با سلاطین و ترجیح مصاحبت و هم‌نشینی با فاسق خوش اخلاق بر عابد بد اخلاق را می‌توان نمونه‌هایی از دیدگاه‌های مشابه دو نویسنده ذکر کرد. آنها، یکی از دلایل سفر را هم‌نشینی با مشایخ و بزرگان تصوف ذکر کرده‌اند و اولین ادب از آداب مخصوص مریدان را هم‌صحبتی با پیر و شیخ و اطاعت بی‌چون و چرای سالک از پیر دانسته‌اند. همچنین، خوش خلقی، شفقت نسبت به مصاحب، اغماض نسبت به خطاهایش و ایثار، شراکت در مال و ملک را از آداب صحبت دانسته‌اند.

نسفی و عزالدین کاشانی، هر دو، صحبت با هم‌جنس و احتراز از مصاحبت با ناهم‌جنس را ضروری دانسته‌اند؛ اما طبق دیدگاه نسفی، سالک ناگزیر به هم‌صحبتی با ناجنسان است. نسفی در میان عزلت و صحبت، مردد بوده است. او، یکی از موارد ضروری سیر و سلوک سالک را مصاحبت با دانا بیان کرده است و بر این باور است که درویش، هنگامی که به مرتبه کامل آزاد رسید، باید عزلت اختیار کند. او، نتیجه صحبت با پیر و دانا را جمعیت و فراغت دانسته است. عزالدین کاشانی معتقد است هیچ چیز در نفس آدمی به اندازه صحبت مؤثر نیست و خلوت و عزلت، رسم نوساخته صوفیان است. به اعتقاد او، آنان که صحبت را

انتخاب کرده‌اند، از گروه عقلا هستند و صحبت و عزلت، هیچ کدام به طور مطلق، محمود یا مذموم نیست؛ بلکه مشروط به احوال هم‌نشین است.

فهرست منابع

الف) کتاب‌ها

۱. آملی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۹). **نفایس‌الفنون**. تصحیح ابوالحسن شعرانی. ج ۲. تهران: اسلامیه.
۲. العبادی، قطب‌الدین ابوالمظفر منصور بن اردشیر. (۱۳۴۷). **صوفی‌نامه: التصفیه فی احوال المتصوفه**. تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳. انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۶۳). **صد میدان**. به اهتمام قاسم انصاری. تهران: طهوری.
۴. باخرزی، ابوالمفاخر یحیی. (۱۳۸۳). **اوراد الاحباب و فصوص الآداب**. به کوشش ایرج افشار. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
۵. جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۹۰). **نفحات الانس**. تصحیح محمود عابدی. چاپ ششم. تهران: سخن.
۶. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). **لغت‌نامه دهخدا**. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
۷. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۲). **ارزش میراث صوفیه**. چاپ پانزدهم. تهران: امیرکبیر.
۸. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۰). **جستجو در تصوف ایران**. چاپ یازدهم. تهران: امیرکبیر.
۹. سجادی، سید جعفر. (۱۳۷۰). **فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی**. چاپ دهم. تهران: طهوری.
۱۰. سجادی، سید ضیاء‌الدین. (۱۳۷۲). **مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف**. تهران: سمت.
۱۱. سراج، ابونصر. (۱۳۸۲). **اللمع فی التصوف**. ترجمه مهدی محبتی. تهران: اساطیر.
۱۲. سهروردی، شیخ شهاب‌الدین عمر. (۱۳۷۵). **عوارف‌المعارف**. ترجمه ابومنصور اصفهانی، به اهتمام قاسم انصاری، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۳. شبستری، محمود. (۱۹۷۸م). **گلشن راز**. لاهور: انتشارات اسلامی.
۱۴. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۸). **تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی**. ج ۴. تهران: فردوس.

۱۵. عطار، فریدالدین محمد. (۱۳۷۸). تذکرة الاولیاء. تصحیح محمد استعلامی. تهران: زوار.
۱۶. غزالی طوسی، ابوحامد محمد بن محمد. (۱۳۶۱). **إحیاء علوم الدین**. ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی. به کوشش حسین خدیو جم. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۷. قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۴۵). **رسالة قشیریه**. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. چاپ اول. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۸. قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۸۱). **رسالة قشیریه**. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. چاپ هفتم. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۹. کاشانی، عزالدین محمود بن علی. (۱۳۶۷). **مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة**. چاپ اول. تهران: هما.
۲۰. کاشانی، عزالدین محمود بن علی. (۱۳۸۱). **مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة**. تصحیح عفت کرباسی و محمدرضا برزگر خالقی. تهران: زوار.
۲۱. کیانی، محسن. (۱۳۸۹). **تاریخ خانقاه در ایران**. چاپ سوم. تهران: طهوری.
۲۲. گوهرین، سید صادق. (۱۳۸۸). **شرح اصطلاحات تصوف**. دوره ۵ جلدی. تهران: زوار.
۲۳. محمد بن منور. (۱۳۸۶). **اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید**. به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
۲۴. مجلسی، محمد باقر. (۱۳۶۴). **بحار الانوار**. ج ۷۴. تهران: الاسلامیه.
۲۵. نجم رازی، عبدالله بن محمد. (۱۳۹۱). **مرصادالعباد من المبدأ إلى المعاد**. به اهتمام محمد امین ریاحی. تهران: علمی و فرهنگی.
۲۶. نجم الدین کبری، احمد بن عمر. (۱۳۶۳). **آداب صوفیه**. به کوشش مسعود قاسمی. تهران: زوار.
۲۷. نسفی، عزیزالدین بن محمد. (۱۳۵۰). **انسان الکامل**. تصحیح ماریژان موله. چاپ اول. تهران: حیدری.
۲۸. نسفی، عزیزالدین بن محمد. (۱۳۶۸). **الأنسان الکامل**. ترجمه ضیاءالدین دهشیری. مقدمه هانری کربن. تهران: طهوری.
۲۹. هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۸۹). **کشف المحجوب**. تصحیح محمود عابدی. تهران: سروش.
۳۰. هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۷۵). **کشف المحجوب**. تصحیح ژوکوفسکی. تهران: طهوری.

۳۱. همدانی، عبدالله بن محمد عین القضاة. (۱۳۸۷). **نامه های عین القضاة**. به اهتمام علینقی منزوی و عقیف عسیران. چاپ دوم. تهران: اساطیر.

ب) مقاله ها

۱. پورجوادی، نصرالله. (۱۳۷۷). «ابن یزدانیا رومی و منازعه او با مشایخ بغداد: نگاهی به دعوای صوفیه با یکدیگر». معارف. دوره ۱۰، شماره ۳، صص ۶۶-۹۱.
۲. فدایی مهربانی، مهدی و فیرحی، داود. (۱۳۸۹). «تأملی در اندیشه سیاسی عزیزالدین نسفی»، فصلنامه سیاست دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۴۰، شماره ۳، پاییز، صص ۲۶۱-۲۷۸.
۳. یشری، سید یحیی. (۱۳۷۷). «روند اثر پذیری ادب پارسی از تعالیم عرفانی و اهمیت قرن چهارم و پنجم از این دیدگاه». *زبان و ادب پارسی (زبان و ادب سابق)*. شماره ۴، صص ۳۲-۵۲.

ج) پایان نامه

۱. جلیلی مهربانی، طیه. (۱۳۹۱). **مقایسه اصطلاح شناسی بین دو کتاب انسان کامل نسفی و مصباح الهدایة عزالدین کاشانی**. داوود اسپرهم. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و زبان های خارجه. دانشگاه علامه طباطبائی.